

УДК 340.1

ПРАВОВИЙ ІНТЕРЕС У ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ: ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ LEGAL INTEREST IN LEGAL SCIENCE: MILESTONES OF DEVELOPMENTH

Савченко С.В.,
*асистент кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету*

Стаття присвячена історії розвитку наукових уявлень про правовий інтерес. Виділено основні етапи генезису правових досліджень інтересу у праві та надано їх характеристики. Окреслено напрямки подальшого наукового пошуку щодо ролі та місця інтересу у юриспруденції.

Ключові слова: інтерес, генезис, право, правова наука, публічний інтерес, приватний інтерес.

В статье рассмотрена история развития научных представлений о правовом интересе. Выделены и охарактеризованы основные этапы генезиса правовых исследований интереса в праве. Очерчены направления дальнейшего научного поиска касательно роли и места интереса в юриспруденции.

Ключевые слова: интерес, генезис, право, правовая наука, публичный интерес, частный интерес.

Article is devoted to the history of scientific understanding of the legal interest. The basic stages in the genesis of legal research interest in law and given their characteristics. Directions for further scientific research on the role and place of interest in the law.

Key words: interest, genesis, law, legal science, public interest, private interest.

Постановка проблеми. Аналіз розвитку правового інтересу як наукової категорії вбачається необхідною складовою будь-яких досліджень, пов'язаних з вивченням ролі та місця інтересу у становленні та формуванні вітчизняної правової системи взагалі та окремих її елементів зокрема.

Стан дослідження. Розглядаючи різні аспекти інтересу у юриспруденції, вчені-правознавці у тому чи іншому обсязі висвітлюють і питання його історичного розвитку. Так, у контексті даної наукової статті слід відзначити напрацювання І. Венедіктової, Г. Іванець, О. Кравченка, А. Ломаєва, А. Малько, С. Михайлова, І. Першиної, В. Субочева, Н. Уласові, в яких питанням історико-правового розвитку інтересу у праві присвячено досить значну увагу, та які слугували підґрунтям нашого дослідження.

Підвищення ролі та значення питань ефективного захисту прав та інтересів людини, пошук балансу між за-

безпеченням публічно-правового та приватноправового інтересу, що є провідною тенденцією розвитку сучасної правової науки, зумовлюють доцільність систематизації та узагальнення наукових уявлень про правовий інтерес, відстеження динаміки його розвитку як наукової категорії. Відповідно, метою даної наукової публікації є виділення та характеристика основних етапів генезису правових досліджень інтересу у праві, а також визначення напрямків подальшого наукового пошуку щодо ролі та місця інтересу у юриспруденції.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає І. Першина, вживання категорії «інтерес» при визначенні таких феноменів держава та право відбувається вже на початкових етапах їх пізнання. В концепціях античних мислителів держава уявляється як вираз загального інтересу усіх його членів. Розуміння політики як сфери прояву людських ін-

тересів властиво, наприклад, софістам, Платону та Аристотелю [1, с. 13]. До основних здобутків давньогрецьких філософів стосовно категорії інтересу у державно-правовому контексті слід віднести визначення його зв'язку з потребами, зумовленими певними обставинами, незалежними від волі носія інтересу та зіставлення приватних та публічних інтересів у державному управлінні.

Привертає увагу категорія «інтерес» також і мислителів стародавнього Китаю, таких, як Конфуцій (проголошував інтереси народу першочерговим завданням державного управління) та Мо-цзи (у своїх працях наполягає на урахуванні інтересів простого народу у процесі управління державою) [2, с. 30]. Слід відзначити також погляди мусульманських правознавців щодо категорії «інтерес» у праві, що має основним джерелом Коран та нараховує, відповідно, не одну сотню літ, які єдині у поглядах, що будь-який інтерес людини, що приймається до уваги Законодавцем, тобто Аллахом, слугує необхідною засадою норми шариату, яка їм обов'язково встановлена [1, с. 15].

Ключова роль інтересів у процесі створення римського права, на думку дослідників інтересу у праві, зумовлена тим, що вона формувалася шляхом пристосування норм *ius strictum* (суворого права) до потреб стрімко зростаючого ділового обігу. До обов'язків суду входило з'ясування у кожній справі до дійсної волі сторін правовідносин та їх інтересу. Є всі підстави вважати, зазначає І. Венедиктова, що сучасний цивільно-правовий термін «інтерес» був вироблений римськими юристами, сформувався в римському приватному праві, використовувався на всіх стадіях розвитку правовідносин – під час укладання договору, його виконання, порушення, подачі і задоволення позову, відшкодування збитків [3, с. 124]. Взагалі, слід особливо наголосити на значному внеску римських юристів у розвиток правових поглядів щодо інтересу у приватноправових відносинах, а також щодо співвідношення приватних та публічних інтересів у державно-правовому аспекті.

У порівнянні з тією ж античністю, наукова думка Середньовіччя привнесла мало нового в розуміння ролі інтересів в регулюванні суспільних відносин. Провідною стає теза про існування індивіда не в одному, а в двох правових полях: в якості приватної особи, чий інтерес визначають сутність права і в якості громадянина своєї держави у правових відносинах. Влада держави має бути розумною, але вона тут все ж таки знаходиться «понад» індивідами, бо сукупний (або вищий, духовний) інтерес переважає інтереси приватні [4, с. 78]. Теологічне трактування інтересу втрачає свою актуальність у зв'язку з віяннями нової епохи – епохи Відродження. У вказаний проміжок часу, зазначає І. Венедиктова, інтерес як правова категорія майже не розглядався, будучи об'єктом дослідження мислителів та філософів, наприклад Н. Макіавеллі (розглядає республіку як результат і засіб узгодження прагнень і інтересів певних соціальних груп), Е. Роттердамського (підкреслював пріоритетність інтересів народу) [3, с. 125].

В епоху Просвітництва П. Гольбах, К. Гельвецій, Д. Дідро намагалися пояснити суспільно-політичне життя інтересами і потребами людей. Своєю чергою, Є. Бентам рушійною силою діяльності людини також визначав інтереси. Проте він не зводив їх до інтересів лише особистих і виступав проти того, щоби інтерес індивіда суперечив суспільному інтересу. Він називав суспільний інтерес абстракцією – сукупністю індивідуальних інтересів (індивідуальні інтереси, на його думку, єдино реальні). І. Кант теж прагнув пояснити суспільне життя інтересами людей. Вчений виступав проти утилітаристського зведення інтересу до простого задоволення [5].

Категорія інтересу у праві на цьому етапі зустрічається у працях Г. Гегеля, Ф. Регельсберґера, Г. Єлінека та інших. У роботі Гегеля «Філософія права», інтерес розглядається як атрибутивна властивість індивіда та його життєдіяльності. Вагому роль інтересам Гегель відводив під час

аналізу громадянського суспільства як сфери реалізації приватних цілей та інтересів [1, с. 17]. Слід погодитися із І. Венедиктовою у тому, що в XIX століття світ вступив із відсутністю сталого поняття про інтерес в юридичному розумінні – концепції і теорії з цього приводу ще попереду. Але тенденції до запровадження соціологічних віянь в праві, в тому числі і з приводу категорії «інтерес», вже були намічені [3]. Таким чином, на першому етапі (до XIX сторіччя) відбуваються перші звернення до питання забезпечення інтересів окремих осіб, суспільства та держави правовими засобами, створюються передумови для появи теорії інтересу у праві.

Другий етап, як вже було зазначено, пов'язується з науковою діяльністю Р. Єринґа, який стає батьком «юриспруденції інтересів» та надає проблематиці інтересу у праві рівень цілісної концепції. На відміну від теорій природного права та поглядів основоположників історичної школи, вихідцем з якої він був, Р. Єринґ, так би мовити, «приземляє» процес створення права, вказуючи, що кінцевою засадою, його практичним ґрунтом є інтереси та цілі людей. Розуміння багатозначної ролі інтересів у праві – як стимулів та мотивів боротьби за право, елемента законотворчої діяльності та цілей об'єктивного права, як сутності суб'єктивного права та об'єкта правового захисту – спрямувало Р. Єринґа до створення правової теорії інтересів або юриспруденції інтересів. Основна ідея теорії інтересів в тому, що формальна «силова» сутність права неможлива без змістовного елемента – інтересу. Вчений спирається на поняття «інтерес» передусім у побудові теорії права в суб'єктивному сенсі. Згодом він поширює свої висновки щодо ролі інтересу на об'єктивне право, вказуючи, що метою права в об'єктивному сенсі є захист інтересу. Шлях, який пройшов Р. Єринґ до розуміння інтересу як основи права, починаючи з суб'єктивного права – це шлях до витоків права [1, с. 20].

На наступному етапі (умовно кажучи «після Єринґа») здійснюється як розвиток основних положень його теорії, так і її критичний аналіз, але в будь-якому випадку, дискусія щодо інтересу у праві вже відбувається на досить високому науковому рівні, а категорія інтересу, його класифікація та пов'язані з ним правові поняття визнаються в якості основних, визначальних для теорії права. Так, щодо західноєвропейської юриспруденції, слід відзначити роботи відомих основоположників соціологічної юриспруденції Р. Паунда, Ф. Жени, Е. Єрліха, Т. Парсонса, Г. Бредемейра тощо, які досить ґрунтовно розглянули зв'язок права та інтересів, спираючись на праці Р. Єринґа. Нарешті, значне місце категорія «інтересу» займає у марксистській теорії права, згідно якої правовому закріпленню і захисту підлягають передусім класові інтереси, інтереси пролетаріату.

У вітчизняній правовій науці розвиток поглядів на інтерес у праві можливо розподілити на декілька періодів – дореволюційний, радянський, та сучасний. Характеризуючи перший період, слід враховувати те, що, як справедливо вказується у сучасних історико-правових дослідженнях, українська наука в дореволюційний період, у тому числі правова, має розглядатися в контексті розвитку російської і австро-угорської, які були надзвичайно близькими за своїми методологічними і світоглядними основами [6, с. 5]. У контексті обраної нами теми слід відзначити внесок науковців, що працювали на юридичних факультетах університетів Києва, Одеси, Харкова, Львова у становлення та розвиток категорії інтересу у юриспруденції, зокрема, в аспекті дихотомії права на публічне та приватне. Так, аргументація К. Неволіна про значення інтересів для розвитку права була висловлена задовго до появи праці Р. Єринґа про мету у праві. Але на відміну від Р. Єринґа, який говорить про існування публічних інтересів у публічному праві, а приватних – у приватному праві, професор К. Неволін іде далі і констатує, що протиставлення публічних та приватних інтересів є у всій системі права. Тобто як

у приватному, так і в публічному праві ми знаходимо поєднання публічних та приватних інтересів, сукупність елементів публічного та приватного права [7, с. 29]. Привертають увагу також роботи Б. Кістяківського, Ф. Карпова, М. Малініна, Ю. Гамбарова, А. Мулюкіна, М. Чижова. Аналіз робіт вказаних вчених свідчить про досить високий рівень розвитку вітчизняної дореволюційної науки. На жаль, слід констатувати недостатню кількість спеціальних історико-правових досліджень праць дореволюційних українських вчених у сфері юриспруденції взагалі та стосовно правового інтересу зокрема.

Натомість, широкого висвітлення набули роботи російських дореволюційних вчених, що пов'язано і з історичним становищем України як складової частини двох імперій (а тому і досить умовним визначенням національної приналежності того чи іншого вченого), так і переважаючою кількістю сучасних досліджень, присвячених інтересу у праві, проведених саме російськими науковцями. Передусім, слід відзначити вагомий внесок вчених-правознавців Російської імперії кінця XIX-початку XX сторіччя, таких, як Н. Коркунов, Н. Таганцев, С. Муромцев, В. Хвостов, Г. Шершеневич, В. Тарановський та інші у розгляд теми інтересу у праві, питань публічного та приватних інтересів, яка базувалася на розвитку або критичному аналізі поглядів та ідей Р. Єринга у тому чи іншому обсязі. Важливим досягненням юридичної науки зазначеного періоду було введення до обігу терміну «законного інтересу» (вперше у працях Г. Шершеневича), а також вживання термінів «суб'єктивне право» та «інтерес» як самостійних.

Як зазначає Н. Улаєва, у дореволюційній теорії права та цивілістиці було досить глибоко розроблено питання про поняття інтересу як критерію поділу права на публічне та приватне, характерною була концепція права як засобу узгодження суперечливих інтересів, а також підхід до сутності держави як системи узгодження інтересів. Проблема визначення юридичної сутності інтересу знайшла своє відображення і в окремих інститутах цивільного та підприємницького права (законодавства про цінні папери та антимонопольне законодавство, баланс приватних та публічних інтересів у відносинах за участі держави, різні аспекти реалізації казенних інтересів у приватноправових відносинах, питання охорони казенного інтересу у теорії тлумачення та застосування законів тощо) [8, с. 29]. Таким чином, можна зробити висновок, що у дореволюційній юриспруденції найбільш розвинуто було наукове положення щодо правового інтересу у рамках теорії права та цивілістики. Однак до поняття інтересу зверталися також представники інших галузевих юридичних наук – кримінального права (Н. Таганцев, І. Фойницький, Г. Фельдштейн) та адміністративного (О. Єлістратов).

Категорію «інтересу» використовували також у своїх працях філософи права Б. Чичерін, В. Соловйов, П. Новгородцев, Є. Трубецький та інші. Роботи останнього є прикладом критичного аналізу теорії Р. Єринга в дореволюційній філософсько-правовій думці. В теоретико-правовій думці значну увагу критиці теорії інтересу приділив автор психологічної теорії права Л. Петражицький. Він вказує, що термін «інтерес» вживається юристами як метафора, яка не має точного наукового змісту, як сурогат наукової термінології. Вчений визнає за правом здатність впливати певним чином на інтереси, але з обмовкою: «Право регулює безпосередньо не інтереси наші, а вчинки, і це – дві речі різні» [1, с. 29]. Піддавав критиці теорію інтересу також Є. Спекторський, який не визнавав правового змісту у понятті інтересів [7, с. 98].

У наступний, радянський період, відбувався досить активний науковий пошук у напрямку досліджень проблематики інтересу у праві – набувають поширення категорії «юридично значимий інтерес», «правовий інтерес», «визнані законом інтереси», «законний інтерес», «охоронюваний законом інтерес» тощо, аналізується роль інтересу у

формуванні права, методах та засобах його відображення у праві, співвідношення суспільних та особистих інтересів. Питання правових інтересів досліджується у зв'язку з аналізом соціальних засад права, його сутності, наукових засад правотворчості та законотворчості, природою суб'єктивного права та об'єктивного права, правового статусу особистості, правореалізації, правосвідомості (праці О. Лукашевої, Н. Назаренко, Ю. Зав'ялова, В. Мальцева, А. Міцкевича, В. Патюліна, А. Піголкіна, В. Сиренко, С. Сабікенова, В. Степаняна, Р. Халфіної, А. Екімова, Д. Керімова, С. Поленіна, Н. Колдаєва, В. Казімірчук, В. Платонов, Т. Рахманіна, В. Казімірчук, Н. Шайкенова, Н. Матузова, Н. Вітрука, А. Малько та інших). У цей же час проблема інтересу привертає увагу спеціалістів галузевих юридичних наук (передусім цивільного та цивільно-процесуального права (В. Грібанов, Л. Чечот, Р. Гукасян, М. Гурвич, В. Тархов, А. Мельников, К. Юдельсон) кримінального права та процесу, кримінології (В. Камінська, Л. Кокорев, М. Строгович, В. Кудрявцев, А. Кузнєцов, Я. Мотовіловкер, А. Шляпочников). Зазначимо, що напрацювання радянських вчених-правознавців до теперішнього часу зберігають свою високу наукову цінність та слугують фундаментом сучасних досліджень правового інтересу як теоретико-прикладної категорії, натомість, із цілком зрозумілих причин (радянська правова наука не визнавала поділу права на публічне та приватне), у зазначений період майже відсутні роботи, що висвітлюють особливості правового забезпечення приватного та публічного інтересу, питання їх співвідношення. До цієї проблематики науковці звертаються вже у наступному, пострадянському періоді.

Аналізуючи стан наукового дослідження проблематики інтересу у праві у сучасний період, слід відзначити роботи І. Першиної, М. Самбора, присвячені комплексно дослідженню інтересу у праві, законного інтересу – В. Субочева, А. Малько. Зростає питома вага робіт, що висвітлюють особливості окремих видів правових інтересів, специфіку інтересу у окремих галузях права. Такі роботи здійснюються переважно на рівні окремих наукових статей. Зустрічаються і монографічні праці (Д. Євстифеев, О. Коробова). Актуальність проблематики публічних та приватних інтересів у праві, а також особливості прояву правового інтересу у приватного та публічному праві, а також окремих галузях права підкреслюють проведені монографічні комплексні дослідження С. Михайлова, Д. Горшуньова, О. Кравченко, М. Першина, Н. Улаєвої, А. Курбатова, В. Волгіна, О. Піменової, Т. Шершень, О. Вінник. Слід констатувати, що переважну кількість зазначених вище розробок становлять праці російських вчених. На теренах вітчизняної науки правовий інтерес, специфіка публічно-правового та приватноправового інтересу на рівні комплексних монографічних робіт недостатньо дослідженні. Слід враховувати також, що співвідношення публічного та приватного у праві, яке знаходить свій прояв у зближенні та проникненні зазначених категорій є наслідком більш фундаментальних змін у праві, спричинених серед іншого сучасними процесами глобалізації. Переважно правові аспекти трансформації змісту та реалізації публічних та приватних інтересів у контексті зазначених процесів викладаються на науково-публіцистичному рівні. Серед монографічних робіт слід згадати праці М. Марченка, І. Лукашука, М. Баймуратова, В. Кувалдіна, Л. Удовики, Р. Войтовича, В. Колонтай, які або в цілому, або в рамках більш змістовної тематики, присвячені впливу глобалізації на право, правову систему в цілому та її окремих елементів, зокрема правових інтересів.

Висновки. Враховуючи економічні, соціальні, політичні зміни, що відбуваються у останні десятиріччя і в суспільному житті як нашої країни, так і регіональному та глобальному, світовому рівні, можна прийти до висновку, що далеко не всі питання інтересу та права розробле-

ні. Найбільш дискусійні питання щодо правової природи інтересу, особливості правового забезпечення публічних та приватних інтересів, їх співвідношення у правовій реальності, та основні тенденції їх розвитку в умовах глобалізації можна визначити як основні напрямки подальшого наукового пошуку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Першина И.В. Интерес в праве : дис. ... к. ю. н. : 12.00.01. – «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Першина Ирина Викторовна. – Н. Новгород, РГБ, 2002. – 183 с.
2. История политических и правовых учений : учебник для вузов / Под общей проф. В.С. Нерсесянца. –М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. –736 с.
3. Венедіктова І.В. Генеза інтересу як правової категорії в різних країнах світу в період до XIX ст. / І.В. Венедіктова // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 119-125 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/e_journals/FP/2011-3/11vivpdc.pdf .
4. Харитонов Є.О. Історія приватного права Європи: Західна тенденція / Є.О. Харитонов / – Одеса : АО БАХВА, 2001. – 328 с.
5. Політичні інтереси конкуруючих соціальних груп [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.info-works.com.ua/all/politika/3293.html>.
6. Тимошенко В.І. Розвиток теорії держави в політико-правовій думці України і Росії (кінець XIX – початок XX ст.) / В.І. Тимошенко / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 358 с.
7. Банчук О.А. Публічне і приватне право: історія українських вчень та сучасність / О.А. Банчук. – К. : Конус Ю, 2008. – 184 с.
8. Улаева Н.Л. Категория интереса в частном праве: историко-правовое исследование : дис. ... к. ю. н. : 12.00.01. – «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Улаева Наталья Львовна. – Краснодар. – 2007. – 189 с.